

ՊԱՏՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՎԱՐՂԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՎԱՐՂԱՆԱՆՔ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Հայոց պատմության 4-5-րդ դարերի կարևորագույն իրադարձություններն են՝ Հայոց Դարձը, Գրերի գյուտը և Ավարայրի ճակատամարտը, և երեքն էլ կատարվել են եկեղեցի-պետություն գործակցությամբ՝ Տրդատ Մեծ-Գրիգոր Լուսավորիչ, Վռամշապուհ թագավոր-Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ, Վարդանանք-Ղևոնդյանք: Ավարայրում հայ ուխտապահ նախարարները հավաքաբար Վարդանանք անվանվեցին, իսկ Ավարայրից հետո նահատակված հոգևորականները՝ Ղևոնդյանք:

Հանուն հավատի և հայրենիքի նահատակվածների հիշատակը Հայոց Եկեղեցին սկսել է կատարել դեռևս Վրթանես քահանայապետի հայրապետության օրերից (կթդ. 333-341 թթ.): Փավստոս Բուզանդը գրում է, որ երբ իր զինակիցների հետ զոհվում է հայոց սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը, «Վրթանես մեծ քահանայապետը օրենք սահմանեց մեր աշխարհում տարեցտարի նրանց հիշատակը կատարել, ինչպես նաև նրանց, որոնք նույն կերպով աշխարհի փրկության համար ընկան»¹:

Բուզանդի այս խոսքերից երևում է, որ Վրթանես հայրապետի սահմանած տոնը վերաբերվել է ոչ միայն Վաչե սպարապետին և նրա հետ զոհվածներին, այլև բոլոր նրանց, ովքեր կրնկնեին հանուն հայրենիքի պաշտպանության, և ինչպես գրում է Ռ. Վարդանյանը, սկզբնապես «Վարդանանց հիշատակի օրը տոնվեց Մակաբայեցվոց և Վաչեյանների հետ միասին, անշարժ տոնական օրով մինչև 8-րդ դարի 20-ական թվականները»²:

Տոնացույցի վերախմբագրումից և հիշյալ տոնից Վարդանանց օրվա առանձնացումից հետո այն դարձյալ Ավարայրի ճակատամարտի օրը՝ մայիսի 26-ին չնշվեց, որովհետև «Զատիկ-Պենտեկոստե հատվածում արգելվում էր սրբերի հիշատակի օրը կանոնելը ըստ ավանդության, որը վերագրվում է Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսին»³: Վարդանանց տոնի այս նոր կարգավորման մասին Ռ. Վարդանյանը գրում է. «Հովհան Օձնեցին Վարդանանց հիշատակի օրը կանոնեց Բուն Բարեկենդանից առաջ ընկնող երեքշաբթի, այն է՝ Բուն Բարեկենդանի կիրակիից ետ հաշված 4-րդ օրը, և անշարժ տոնի օրը վերածվեց շաբթականի»⁴: Հետագայում Բուն Բարեկենդանին նախորդող այս երեքշաբթի օրը սահմանվեց Ղևոնդյանց քահանայից տոնը, իսկ Վարդանանց տոնը սկսեց կատարվել Բուն Բարեկենդանին նախորդող հինգշաբթի օրը: Տոնի ամբողջական անվանումն է՝ «Սրբոց Վարդանանց զօրավարացն մերոց՝ հազար երեսուն և վեց վկայիցն, որք կատարեցան ի մեծի պատե-

¹ Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, էջ 47:

² Ռ. Վարդանյան, Հայոց Տոնացույցը, Երևան, 1999, էջ 402:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

րագմին»:

Վարդանանց հիշատակը Բուն Բարեկենդանին նախորդող հինգշաբթի օրը կատարելը, տոմարական համապատասխան հաշվարկներով պայմանավորված կարգավորումից բացի, բացատրվում է և Վրթանես կաթողիկոսի հետևյալ խոսքերով. «Նրանք, որ իրենց կյանքը չհնայեցին այս բոլորի համար, նրանք պետք է պատվվեն Քրիստոսի վկաների հետ: Ուրեմն նրանց չլանք, այլ արժանապես պատվենք նահատակների հետ. մշտական կարգ սահմանենք ամբողջ մեր աշխարհում, որ ամեն ոք անխափան կատարե սրանց քաջության հիշատակը՝ ինչպես Քրիստոսի նահատակների: Իսկ մենք տոն կատարենք և ուրախ լինենք, որ Աստված նրանցով մեզ հետ հաշտ լինի և այսուհետև խաղաղություն շնորհի»⁵:

Վարդանանց տոնը Բուն Բարեկենդանին տոնելը բացատրվում է ուրախ լինելուն վերաբերվող այս կապակցությամբ, ինչպես որ Բարեկենդանն էր ուրախության մի օր Մեծի Պահոց տրտմալից շրջանից առաջ⁶:

Վարդանանց տոնը Մեծի Պահոց շրջանին նախորդող հինգշաբթի օրը տոնելը նաև հոգևոր մի այլ խորհուրդ ունի: Ինչպես գրում է Տ. Ղևոնդ քահանա Մայիլյանը. «Այդ օրերից հետո սկսվելու է Մեծ Պահքը՝ անձնաքննության և աղոթքի օրերը, երբ մեզանից ամեն մեկը պետք է քննի իր անցած ճանապարհը՝ հետազայում նույն սխալները չկրկնելու միտումով, հիշելու մեր հայրերի անցած ճանապարհը և նրանց հավատարիմ մնալու: Մեծի Պահոց օրերին ամեն մի անհատ պիտի վճռի, թե ո՞ւմ է պատկանում, ու՞մ վրա պիտի իր հույսը դնի, ո՞ր ճանապարհով պիտի գնա՝ Վասակի՞, թե՞ Վարդանի ու Ղևոնդի, այլ ճանապարհ չկա: Մեկը տանում է ստրկության ու մահվան, իսկ մյուսը՝ փրկության:

Մեծի Պահոց շրջանն էլ մի Ավարայր է ընդդեմ չար խավարի: Ահա այս խորհրդով էլ Եկեղեցին իմաստուն ձևով կարգել է տոների այս հերթականությունը՝ մինչև Մեծ Պահքի սկսվելը, մեզ խրատելով Վարդանանց օրինակով, Ղևոնդյանների նվիրումով»⁷:

Յուրաքանչյուր եկեղեցական տոնի արարողության ժամանակ Աստվածաշնչից եկեղեցում ընթերցվում են սուրբգրային հատկապես այն հատվածները, որոնք թեմատիկ մի ընդհանրություն ունեն տվյալ տոնի հոգևոր խորհրդի հետ: Համանման ձևով Վարդանանց տոնն սկսվում է Սողոմոնի Իմաստության գրքի երրորդ գլխի մեկից տասներկուերորդ տողերի ընթերցմամբ, որոնցում շեշտվում է, որ նահատակների նահատակությունը զուր չանցավ:

Տոների եկեղեցական արարողության ժամանակ երգվում են նաև տվյալ տոնին նվիրված շարականներ: Ղևոնդյանց տոնին նվիրված շարականները գրել են 11-րդ դարի նշանավոր մատենագիր և բանաստեղծ Հովհաննես Մարկավազ Իմաստասերը, ինչպես նաև Ներսես Շնորհալի հայրապետը (կթղ. 1166-1173 թթ.), իսկ Վարդանանց նվիրված շարականների հեղինակն է Շնորհալի հայրապետը: Յուրաքանչյուր տոնի ներքո հավաքված շարականների ամբողջությունը կոչվում է կանոն, և Հայոց Եկեղեցու տոներին նվիրված շարականների գրքի՝ Շարակնոցի մեջ Ղևոնդյանց և

⁵ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, էջ 47:

⁶ Այս մասին տե՛ս Լ. Ա. Սարգսյան, Գ. Ս. Սիմոնյան, Ռ. Հ. Վարդանյան, Վարդանանց տոնի կանոնականացումը, Աստվածաբանական ֆակուլտետի տարեգրքի Բ գրքում, Երևան, 2007, էջ 24:

⁷ Տ. Ղևոնդ քհն. Մայիլյան, Ոսկեփորիկ, Երևան, 1992, էջ 22:

Վարդանանց տոները ներկայացված են առանձին կանոններով:

Ղևոնդյանց նվիրված կանոնի առաջին շարականի առաջին տան մեջ ասվում է.

*Որ յառաջագոյն սահմանեցեր ըզփրկութիւն Հայաստանեայց,
Շնորհելով մեզ հրաւիրակ զերանելին ըզՍուրբ Գրիգոր
Օրհնեմք ըզքեզ ընդ զօրս անմարմնականացն՝ Հայր ամենակարող⁸:*

Շարականագիրն այս խոսքերով դիմելով Աստծուն և նկատի ունենալով, որ առաջինը հայ ժողովուրդն է պետականորեն ընդունել քրիստոնեությունը, ասում է, թե Հայր ամենակալ, որ սկզբնապես փրկությունը սահմանեցիր Հայաստան աշխարհի համար և մեզ շնորհեցիր Քո հրավիրակին՝ պատգամաբերին, երանելի Սուրբ Գրիգորին, օրհնում ենք Քեզ հրեշտակների զորքերի հետ միասին:

Երկրորդ տան մեջ ասվում է, որ Աստված Իրեն խաչակից ընտրեց քահանայից դասին՝ նրանցից կարգելով, նշանակելով հովիվներ և վարդապետներ: Երրորդ տան մեջ, ուղղակիորեն նկատի ունենալով Ղևոնդյանց նահատակ քահանաներին, ասում է, որ Քո անվանը զինվորյալները, ովքեր պայծառացան իրենց թափած արյամբ, հաղթությամբ պսակվեցին:

Հաջորդ շարականում, դարձյալ նկատի ունենալով Ղևոնդյանց նահատակներին, ասվում է. «Պայծառացան այսօր սուրբ եկեղեցիք»: Շեշտվում է, որ երկնային հրեշտակների համար ևս ցնծություն եղավ արյամբ զարդարվածների նահատակությունը:

Ինչպես հայտնի է, պատարագը մատուցում են քահանաները: Քրիստոս, որպես բանական պատարագ, զոհ Իրեն մատուցեց աշխարհի փրկության համար: Ղևոնդյանց քահանաների՝ հանուն Հայոց աշխարհի նահատակությունը նման մի պատարագ ներկայացնելով և նկատի ունենալով նրանց նահատակությունը, այսինքն՝ պատարագվելը կրակապաշտների ձեռքով, ասում է, թե ամբարիշտների և ոչ մարդկաների ձեռքով նրանք որպես պատարագ մատուցվեցին աստվածային սեղանին:

Այս շարականում կա նաև ուղղակի արձագանքը Հայաստանում 11-12-րդ դարերում սելջուկյան արշավանքներից հետո ստեղծված ծանր վիճակի, երբ ավերվում էր Հայոց աշխարհը, իսկ ժողովուրդն էլ դիմում էր արտագաղթի, և ամայանում էր Հայաստան աշխարհը: Ինչպես շարականում է ասվում.

*Հեղմամբ արեան սրբոց Քոց հօտապետաց
Ջեկեղեցոյ Քո ցրուեալ մանկունս ժողովեա,
Յուրախութիւն ըզվարատեալս տրտմութեամբ
Եւ արտասուաց յորդահոս բըղխմամբ,
Փրկութեան մերոյ բաշխօղ:*

Այս տան մեջ, այսպիսով, շարականագիրը, դիմելով Աստծուն, ասում է, որ Քո սուրբ հայրապետների արյան հեղմամբ Քո Եկեղեցու ցրված մանուկներին, այսինքն՝ աշխարհասփյուռ դարձող հայությանը ժողովիր և նրանց տրտմությունը ուրախության փոխիր: Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասերը, Անիի անկումից հետո

⁸ Ձայնբաղ շարական, Վաղարշապատ, 1888, էջ 433:

Հայաստանում սպառնալի չափեր ընդունող արտագաղթի պայմաններում, մեր բանաստեղծության մեջ առաջիններից մեկը հնչեցնում է Մայր երկրում ազգահավաքման կոչը:

Իր շեշտված հայրենասիրությամբ առանձնանում է հատկապես Ներսես Շնորհալու «Նորահրաշ պսակավոր» շարականը, որը ոչ միայն Վարդանանց տոնին եկեղեցում է երգվել, այլև հնչել է թե՛ որպես ռազմի երգ և թե՛ նոր շրջանում կատարվել ազգային-հասարակական տարբեր հավաքություններում: Ինչպես որ Եղիշեն է հիշում Վարդան Մամիկոնյանին և Ավարայրում նրա հետ ընկած նախարարներին՝ իրենց զինակիցների հետ, նույն ձևով էլ Շնորհալին է ոգեկոչում նրանց հիշատակը: Շարականի առաջին տունը նվիրված է Վարդան Մամիկոնյանին.

*Նորահրաշ պսակավոր և զօրագլուխ առաքինեաց,
Վառեցար զինու հոգւոյն՝ արիաբար ընդդէմ մահու,
Վարդան քաջ նահատակ, որ վանեցեր ըզթշնամին,
Վարդագոյն արեամբդ քո պսակեցեր զեկեղեցի:*

Ալիտերացիայի՝ նմանաձայնության սկզբունքով Վարդանին նվիրված այս առաջին տան մեջ Շնորհալին ընտրել է հատկապես վ-ով սկսվող բառեր: Միաժամանակ, քանի որ Վարդան Մամիկոնյանը պատմության մեջ հայտնի է նաև Կարմիր Վարդան անվանմամբ, ուր Կարմիրը հավաքական խորհրդանիշն է Ավարայրի հերոսների թափած վառ արյան, Շնորհալին իր պատկերները կազմում է վառ-ով սկսվող բառերով:

Երկրորդ տունը նվիրված է Խորեն Խորխոռունուն, որը Ավարայրի ճակատամարտում եղել է հայոց երկրորդ գնդի հրամանատարը և այստեղ էլ նմանաձայնության նույն սկզբունքով ընտրված են խ-ով բառերը:

*Երկնաւոր թագաւորին զինու յաղթեալ պատերազմին,
Խոհական իմաստութեամբ, խոհեմացեալ անճառապէս,
Խորէն խորհրդական և ծանուցեալ անուն բարի,
Խաչելոյն վկայ եղեալ՝ հեղմամբ արեան պսակեցաւ:*

Երրորդ տունը նվիրված է Արտակ Պալունուն և ասվում է.

*Ըննական լուսով լցեալ, արիացեալն քաջ Արտակ,
Թաթաւեալ ի կարմրութիւն բոսորային բղխեալ աղբերն:*

Շնորհալու այս շարականը գրված է որպես ակորստիքոս, այսինքն՝ յուրաքանչյուր տան առաջին տողի առաջին բառի առաջին տառերի կապակցմամբ, որը հայ գրականության մեջ անվանվում է ծայրակապ, ստացվում է Ներսեսի երգ կապակցությունը: Ահա այս պատճառով երրորդ տունը Շնորհալին սկսել է ինչ-որ տեղ արհեստական թվացող բենական բառով:

Անհրաժեշտ է նշել, որ բանաստեղծ կաթողիկոսը բանաստեղծական մեծ վարպետությամբ և ներշնչանքով կարողացել է թե՛ բանաստեղծության ծայրակապը

պահել, թե՛ հիշվող նահատակների անվանը համահունչ նմանաձայնություն ստեղծել և թե՛ այս ամենը ներկայացնել բանաստեղծական հուզական և ներդաշնակ ձևի մեջ:

Հաջորդ՝ չորրորդ տունը նվիրված է Հմայակ Դիմաքսյանին, ուր այս նմանաձայնությունը արտահայտվում է **Հմայակ հօր ընծայեալ, հոգւովն, հանդիսադրէն** բառերով:

Համանման ձևով՝ հաջորդ տունը նվիրված է Տաճատ Գնթունուն: Նա անվանվում է «Տաճատ զարմանալի»: Այս տան մեջ էլ տ-ի կիրառմամբ նրա նահատակությունը՝ երկինք փոխվելը, ներկայացվում է «տարագնաց ելիք յերկինս» արտահայտությամբ: Այս նմանաձայնությունը վառ է արտահայտվում նրան նվիրված տան հատկապես վերջին երկու տողերում.

*Տաճատ զարմանալի՝ տաճար եղեալ Երրորդութեանն,
Տէրունեան սուրբ խորհրդոյն՝ տուն և տեղի արժանացեալ:*

Հաջորդ՝ Վահան Գնունուն նվիրված տան մեջ Վահան անունը ներկայացնում է սաղավարտ, պաշտպանիչ զրահ իմաստով՝ Ավարայրի այս նահատակին ներկայացնելով որպես հավատո և հայրենիքի պահպանության վահանի մի զրահը:

Յոթերորդ տունը նվիրված է Արսենին, ուր նա բնորոշվում է որպես «Արսէնն ցանկալի», իսկ ութերորդ տունը՝ Գարեգին Սրվանձտյանցին:

Նախավերջին տունը հավաքական կերպով նվիրված է Ավարայրի բոլոր, ինչպես Եղիշեն է նշում՝ հազար և երեսունվեց նահատակներին.

*Բամկական խումբ հազարաց եւ երեսնից թիւ ընդ վեցից,
Որք ընդ նոսին նահատակեալ, արիաբար պատերազմաւ,
Եւ հեղին զարիւնս իւրեանց ի նորոգումն եկեղեցոյ,
Ընդ նոսին պսակելով ի յերկնաւոր հանդիսադրէն:*

Հայրենիքի համար ընկած այն զինվորներին, ովքեր անվանապես չեն հիշվել, Շնորհալին հավաքաբար անվանում է «բամկական խումբ», այսինքն՝ ժողովրդական գունդը, որի զինվորներն արիաբար նահատակվեցին իրենց իշխանների հետ՝ իրենց արյունը հեղելով Եկեղեցու համար և նահատակության պսակն ընդունելով երկնային հանդիսադրից՝ երկնքից իրենց դիտողից՝ Աստծուց:

Այս շարականի վերջին տունը Սուրբ Երրորդությանն ուղղված մի փառաբանություն է, որում ասվում է, թե «եկեղեցիք Հայաստանեայց պայծառապէս զարդարեցան»՝ իրենց բարեխոս ունենալով Վարդանանց սուրբ նահատակներին:

Հայ միջնադարյան բանաստեղծության մի ուրույն տեսակն են գանձերը: Ի տարբերություն շարականների, նրանք թեև մաս չեն կազմել եկեղեցական տոների արարողությունների կանոնի, սակայն դարձյալ ասվել են եկեղեցում:

Առաջին գանձերը գրել է Գրիգոր Նարեկացին: Նա ևս, այս ստեղծագործությունների տների սկզբնատառերով ցանկանալով կազմել իր Գրիգոր անվան ծայրակապը, չափածո այս ստեղծագործություններից մի քանիսը սկսել է «գանձ» բառով, որը հետագայում ընդհանրանալով դարձել է երգվող այս բանաստեղծությունների ընդհանուր անվանումը: Շարականների նման, գանձերը ևս գրվել են եկեղեցական բո-

լոր տոների համար, ըստ այսմ և Գանձարան ժողովածուում գանձերի առանձին կանոններ են նվիրված նաև Վարդանանց ու Ղևոնդյանց: Եկեղեցական տոների գանձարանային կանոնը կազմված էր այդ տոնին նվիրված գանձից, տաղից, փոխից, ինչպես նաև մեղեդիից կամ հորդորակից: Ղևոնդյանց ու Վարդանանց տոները ևս ունեն իրենց գանձարանային կանոնները, որոնք դարերի ընթացքում հարստացել են գանձարանային կանոնի մաս կազմող տարբեր միավորներով:

Ղևոնդյանց նվիրված գանձում նրանք բնորոշվում են այսպես.

Ղևոնդեանց քահանայություն, առաքինասերք յաղթալոք ի մարտի:

Ղուկասի ավետարանի «Մի՛ երկնչիր, հոտ փոքրիկ» և Պատմահոր նշանավոր հայոց փոքր ածուի հետևողությամբ՝ շարականագիր Մովսես վարդապետն ասում է, թե դուք քարոզեցիք «հաւտիս այս փոքու», այսինքն՝ հայ ժողովրդին՝ նրանց հորդորելով «ի մարտ մաքառման», որով և բարի հիշատակ թողեցին «որպես զբաշք արիք ի մարտի»⁹:

Մեկ այլ՝ «Գանձ Ղևոնդեանց եւ Սրբոց Վարդանանց» գործի վերնագրում իսկ շեշտվում է Ղևոնդյանց քահանայից և Վարդանանց միասնությունը:

Այս գանձի ծայրակապը հոդում է Խաչատուր անունը և ամենայն հավանականությամբ այս գանձի հեղինակն է Խաչատուր Կեչառեցին (մոտ 1260-մոտ 1330 թթ.):

Եղիշեն երբ գրում էր իր պատմությունը, թեև արդեն ընկել էր Արշակունյաց թագավորությունը, սակայն թագավորության գաղափարը դեռևս վառ էր, և պատմիչը իր հիշատակած վայրերը հարաբերում է Արշակունյաց հիշատակների հետ: Այսպես Արտաշատը պատմիչը անվանում է «թագավորանիստ վայր»¹⁰: Եղիշեն նաև գրում է, որ Ավարայրից առաջ գործը հավաքվեց Արտաշատում և այստեղից շարժվեց դեպ Արտազի դաշտը¹¹:

Արտաշատը հաջորդող դարերում Խոր Վիրապի հիշատակով արդեն սերտորեն հարաբերվում է հայ ժողովրդի հոգևոր կենտրոն և միասնականության խորհրդանշ Վաղարշապատի Կաթողիկեի՝ Ս. Էջմիածնի հետ:

Խաչատուր Կեչառեցին երբ գրում էր այս գանձը, թեև անշքացած վիճակում էր հայոց եկեղեցիների մայր եկեղեցին, սակայն ազգային-հոգևոր գիտակցությամբ Ս. Էջմիածնին էր վերապահված հայ ժողովրդի ազգահավաքման գործը, որն իր գեղարվեստական ամբողջական արտահայտությունը գտավ Ստեփաննոս Օրբելյանի «Ողբ ի դիմաց Ս. Կաթողիկեին» չափածո ստեղծագործությունում: Եվ Խաչատուր Կեչառեցին հիշյալ գանձում հոգևոր մեծ ընդհանրացվածությամբ Արտաշատի փոխարեն հիշում է Վաղարշապատի կաթողիկեն, թե Վարդանանք այստեղ միաբանության ուխտ հաստատեցին մինչև Ավարայրը:

*Անդ ժողովեալ իշխանքն յԱյրարատ, ի Միածնին իջման առագաստ,
Դաշնաւորեալ միաբան ի դատ անքակելի մնալ ու անարատ:*

⁹ Երևանի Մաենադարան, ձեռ. հմր. 7785, թերթ 121բ:

¹⁰ Եղիշե, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, աշխտ. Ե. Տեր Մինասյանի, Երևան, 1971, էջ 39:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 97:

Այսպես հոգևոր մի ընդհանրություն ստեղծելով Ս. Էջմիածնից մինչև Արտագ, այնուհետև գրում է, որ Ավարայրից առաջ հայոց զորքը

*Չոզան ի դաշտն Արտագ զաւառի, ուր էր տապանն Թադէոսի,
Աստուածառաք սուրբ աշակերտի եւ հրաշագեղ կուսին Սանդխտի,
Երկրպագեն Սրբոյն Գեղարդի, որ մխեցաւ ի կողն Յիսուսի¹²:*

Ինչպես հայտնի է, համաձայն հայ մատենագրության, Թադէոս առաքյալը, գալով Հայաստան, Եդեսիայում նախ բժշկում է Աբգար թագավորին՝ իր հետ ունենալով Փրկչի կողք խոցած Աստվածամուխ Սուրբ Գեղարդը, ապա անցնում է Արտագ գավառ, ուր գտնվում էր Սանատրուկ թագավորը: Թադէոս առաքյալի վկայաբանությունում ասվում է, որ առաքյալի՝ Արտագում քարոզության ընթացքում շատերն են քրիստոնյա դառնում, այդ թվում և Սանատրուկի Սանդուխտ դուստրը, և երբ Սանդուխտը չի լսում հորը՝ ետ դառնալու քրիստոնեությունից, զայրացած Սանատրուկը նախ նահատակում է Սանդուխտին, ապա և՛ առաքյալին¹³:

Արտագում Սանդուխտի և Թադէոսի նահատակության վայրում է կառուցված Թադէոս առաքյալին նվիրված Թադէի վանքը:

Վարդանանց մասին գրող պատմիչներից որևէ մեկի մոտ որևէ հիշատակություն չկա, թե Վարդանանք ուխտի եկած լինեն Թադէի վանք, որը հինգերորդ դարում դեռևս պետք է լիներ առաքյալի նահատակությունից հետո այստեղ կառուցված մատուռ, թեև բացառված չէ, որ Վարդանանք կամ հայոց բանակից մի խումբ զորականներ այցելեին նվիրական այս վայրը՝ հայցելու առաքյալի և սրբուհի կույսի բարեխոսությունը:

Հատկանշական է, սակայն, որ այս գանձում ասվում է, թե Վարդանանք այստեղ երկրպագել են նաև Ս. Գեղարդին: Պատմական աղբյուրներն այս մասին ևս ոչինչ չեն հաղորդում: Ինչպես հայտնի է, 13-րդ դարի կեսից Ս. Գեղարդը սկսում է պահվել Պոռշանների տոհմական տիրույթ դարձած Այրիվանքում, որը կարճ ժամանակ անց, ի պատիվ Ս. Գեղարդի, սկսում է անվանվել Գեղարդավանք, և նույն այս շրջանում է, որ պատրաստվում է Ս. Գեղարդի նշանավոր պահարանը:

Մատենագրական աղբյուրները նաև բավական քիչ տեղեկություններ են հաղորդում, թե մինչև Այրիվանքը որտեղ է պահվել Ս. Գեղարդը: Հնարավոր է, որ առաքյալի նահատակությունից հետո այն պահված լինի Արտագում: Թադէի վանքում անգամ 14-րդ դարում գրված հիշատակարաններում հիշվում է Ս. Գեղարդի՝ այստեղ պահվելու մասին: Այսպես, 1315 թ. Թադէի վանքում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում ասվում է, որ այն գրվել է «ի սուրբ և յերկնահանգեւ, ի հռչակաւոր ուխտս, ի յաթոռս և ի հանգիստ սուրբ առաքելոյս Թադէոսի, ընդ հովանեաւ ամենագաւր Աջոյն Յիսուսի, առ ոտս Սուրբ Աստուծային արեամբ ներկեալ նշանիս՝ Սուրբ Գեղարդեանս և սուրբ կուսին Սանդխտոյ»¹⁴:

Այս հիշատակարանում փաստորեն ասվում է, որ Թադէի վանքում է պահվում

¹² Երևանի Մատենադարան, ձեռ. հմբ. 8251, թերթ 114բ:

¹³ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, աշխտ Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1981, գիրք Գ, գլ. Լ-ԼԳ: Սուփերք Հայկականք, Վենետիկ, 1853, հտ Ը:

¹⁴ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 114:

Ս. Գեղարդը: Հիշատակարանի այս խոսքերից, սակայն, կարելի է նաև հասկանալ, որ Ս. Գեղարդը ոչ թե այդ ժամանակ ևս այնտեղ է պահվել, այլ որ հիշյալ ձեռագիրը գրվել է նրա հովանու ներքո, ինչպես որ գեղարդը հիշելուց առաջ գրիչը ասում է Հիսուսի ամենագոր Աջի ներքո: Ուստի այս հիշատակարանից կարելի է նաև ենթադրել, որ ժամանակին այստեղ պահված Ս. Գեղարդը հովանի է այդտեղ գրվող ձեռագրին: Հնարավոր է նաև մեկ այլ տարբերակ: Ինչպես հայտնի է, կային լեզվական կայուն կաղապարներ, որոնք ձևավորվում էին մի տևական ժամանակի ընթացքում և կիրառվում դարձյալ մի տևական ժամանակ: Լեզվական նման կաղապարները, որոնցով բնորոշվում էր ձեռագրի գրության համար տեղի ծառայած այս կամ այն վանքը, բառացիորեն համընկնում են տասնամյակների ընթացքում գրված մի շարք ձեռագրերում, ասես դրանք ոչ միայն նույն գրիչը գրած լինի, այլև մի ձեռագրի համապատասխան հատվածը արտագրած լինի նույն վայրում գրված մեկ այլ ձեռագրից: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ Թադեի վանքի սրբությունները թվարկող լեզվական այս կաղապարը ստեղծվել է այն ժամանակ, երբ Ս. Գեղարդը պահվել է այստեղ, ապա շարունակել փոխանցվել ընդօրինակությունից ընդօրինակություն Ս. Գեղարդի՝ Այրիվանք տարվելուց հետո ևս:

Թադեի վանքում 1330 թ. գրված մի Ավետարանի հիշատակարանում դարձյալ հիշվում է Ս. Գեղարդը: Այս հիշատակարանում ասվում է, որ այն գրվել է «ի գաւառս, որ կոչի Արտագ, ընդ հովանեաւ Սուրբ առաքելոյս Թադէոսի և աստուածամուկի Սուրբ Գեղարդեանս»¹⁵: Այս հիշատակարանից ևս կարելի է եզրակացնել, որ ոչ թե այդ ժամանակ այդտեղ է պահվել Ս. Գեղարդը, այլ ժամանակին այդտեղ պահված Ս. Գեղարդը դարձել է վանքի հովանավոր գործություններից մեկը:

Վասն հավատո և վասն հայրենյաց գիտակցված նահատակության ընթացող Վարդանանք, ուստի, բացառված չէ, որ ուխտի գային Ավարայրի շրջագծում գտնվող՝ նահատակության գաղափարն իրենում խտացնող այս սրբավայրը, և որ հիշյալ գանձի հեղինակը մատենագրական մեզ ոչ հայտնի որևէ աղբյուրից կամ Արտագում պատմվող ավանդություններից վերցնել այս տեղեկությունը:

Սուրբ Գեղարդին նվիրված մեկ այլ գանձում, որի հեղինակն է Առաքել Բաղիշեցին, ասվում է, որ Ս. Գեղարդը Թադեոս առաքյալի նահատակությունից հետո այդտեղ է պահվել, և Գրիգոր Լուսավորիչը հետո այն տարել է Այրիվանք:

Նոյն եւ զԳեղարդն Սուրբ տիրական, զմածեալն արեամբ լուսոյն հայրական,

*Առեալ Գրիգոր զնշանն յաղթութեան, զգործին մահու և կենդանութեան,
Զէն Արարչին մերոյ փրկական, զազատութիւն տանս աղամական,
Տարեալ յԱյրիվանքն հրաշագան ու եկեղեցի շինեաց պատուական¹⁶:*

Ս. Գեղարդը հիշվում է նաև Վարդանանք նվիրված մի տաղում ևս, որում ասվում է.

Ի գաւառն Արտագու խումբ առեալ, զօրութեամբ Գեղարդին քաջացեալ,

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Երևանի Մատենադարան, ձեռ. հմր. 427, թերթ 297բ:

*Ըզվրան Սուրբ Սարգսին յօրինեալ, սուրբ մարմնոյ և արեան հաղորդեալ*¹⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ոչ միայն Ս. Գեղարդն է հիշվում, այլև ասվում է, որ Վարդանանք Ս. Սարգսին նվիրված խորան են կանգնեցրել: Ս. Սարգսի վկայաբանությունից գիտենք, որ նա նահատակվել է Պարսկաստանում և մասունքները բերվել են Հայաստան: Այսպիսով, Վարդանանք նվիրված այս գործերում նշվում է, որ դեպ Արտազ՝ դեպ Ավարայրի դաշտ ընթացող հայոց բանակը մինչև ճակատամարտը հոգևոր մի հաղորդության մեջ է մտնում Արտազի հետ հարաբերվող սրբությունների հետ:

Գանձերը եթե ներկայացնում են տվյալ տոնի պատմությունը, ապա տաղերը, որ ծավալով անհամեմատ փոքր ստեղծագործություններ են, արդեն հուզական վերաբերմունք են արտահայտում գանձում պատմված իրադարձության մասին՝ ըստ այդմ ունենալով առավել հուզական և գեղարվեստական շունչ: Ղևոնդյանց և Վարդանանք նվիրված գանձարանային կանոններից նման բնորոշ օրինակ է ստորև ներկայացվող տաղը.

*Մաքուր հոգով, արիք մարմնով,
Լերո՛ւք ողբակից հայոց հաւատով,
Լացե՛ք սգով, անդադար երգով,
Ալէլուա, ալէլուա:*

*Աստղ աննրման, սպարապետին
Սրբբոյն Վարդանա քաջ նահատակին,
Գըլուխ կացեալ մեծի հանդիսին,
Ալէլուա, ալէլուա:*

*Թորգոմաճին վրկայն Գարեգին,
Ջատագով եղեալ խաչեալ արքային,
Մեռաւ փութով եւ եհաս Փրըկչին,
Ալէլուա, ալէլուա:*

*Է իմ ասել վասըն ռամին,
Ջոր գունդքըն հայոց քաջ գոլ պատմեցին,
Խորէն, Վահան, Արտակ, Հըմայակ,
Ալէլուա, ալէլուա:*

*Ողբամ զկորուստ հասեալ աշխարհիս Հայոց,
Գերեալ զպարծանք ազգիս զհարքըն հաւատոյս,
Քահանայիւք հանդիսիւ ուխտոյս,
Ալէլուա, ալէլուա:*

¹⁷ Երևանի Մատենադարան, ձեռ. հմր. 6495, թերթ 174բ:

*Սուրբն Յովսէփ, զհայրն Բսահակ,
ԶՂենոնդ վարդապետ կապեալ քարշեալ յատենի,
Խորտակեցին և գլխատեցին,
Ալէլուա, ալէլուա¹⁸:*

Ավարայրի ճակատամարտի՝ Եղիշեի նշանավոր նկարագրության հետևողութ-
յամբ գանձերում ևս գտնում ենք Ավարայրի ճակատամարտի նկարագրությունը,
ինչպես օրինակ՝ Վարդանանց գանձի կանոնի միավոր եղող այս տաղի հետևյալ
հատվածում.

*Ջանգիտեալ յոյժ պարսից արքային, զխորություն
այն Տըղմուտ մեծ գետին,
Գունդք հայոց փոյթ ի գետն հասին, և մըտեալ
ի ջուրն անկանէին,
Ձիարշաւ հարձակմամբ խաղային, անողորմ
ըզիրեարս խոցէին:
Երկոքին կողմքն անդէն զինէին, սրտմըտեալ
բարկութեամբ խաղային,
Քան ըզգագանս ընդ իրեար խառնէին, և նիզակ
և սուսեր փայլէին:
Ի ճոճել նիզակացն ահագին հրաձգութիւնք
ի յերկիր եռային,
Եւ լինէր անդ տագնապ ահագին, և վատուժքն
սըրտիւ ճըմլէին:
Եւ ճայթմունք աղեղանց և լարին մեծ հընչմունք
որոտմանց լինէին,
Ջքարանձաւս լերանց շարժէին, զդաշտըն մեծ
դողացուցանէին,
Խառնեցան ընդ միմեանս երկոքին և լախտաւք
զմիմեանքս հարին¹⁹:*

¹⁸ Երևանի Մատենադարան, ձեռ. հմր. 8251, թերթ 117բ-118ա:

¹⁹ Երևանի Մատենադարան, ձեռ. հմր. 6495, թերթ 175բ-176ա: